

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

DOI:10.35774/app2020.02.005
УДК 340.12:316.3

Марія Братасюк,

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії Львівського
національного університету імені
Івана Франка

Оксана Росоляк,

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного і фінансового права
юридичного факультету
Тернопільського національного економічного
університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5871-4386>

РОЗШИРЕННЯ ТА ЗБАГАЧЕННЯ СМИСЛОВОГО ПОЛЯ ПРАВА ЯК ШЛЯХ ТВОРЕННЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена проблемі становлення сучасного правового мислення, «осмисленого мислення» в праві, оскільки саме завдяки такому мисленню формуються правові смисли і стає можливим реальне правове життя, збагачується та розширюється правова реальність. Робота має показати необхідність розширення й збагачення поля правових смислів у правовому розвитку, роль осмисленого правового мислення у творенні правової реальності. Доведено, що в контексті нинішнього правового розвитку необхідно формувати цілісне інтегративне правове мислення, оскільки саме в його лоні можливі пошуки та творення правових смислів та їхніх центрів, довкола яких вибудовується гуманістичний світогляд, формуються завдання, вирішення яких забезпечить гуманізацію правової реальності, що так необхідно сучасній українській державі.

Ключові слова: правове мислення, правові смисли, правова реальність, правова держава, цінності, правова культура.

Братасюк М., Росоляк О.

Расширение и обогащение смыслового поля права как путь к созданию правового общества

Статья посвящена проблеме становления современного правового мышления, «осмысленного

мышления» в праве, поскольку именно благодаря такому мышлению формируются правовые смыслы и становится возможным реальная правовая жизнь, обогащается и расширяется правовая реальность. Данная работа призвана показать необходимость расширения и обогащения поля правовых смыслов в правовом развитии, роль осмысленного правового мышления в создании правовой реальности. Доказано, что в контексте нынешнего правового развития необходимо формировать целостное интегративное правовое мышление, поскольку именно в его лоне возможные поиски и создание правовых смыслов и их центров, вокруг которых выстраивается гуманистическое мировоззрение, формируются задачи, решение которых обеспечит гуманизацию правовой реальности, что так необходимо современному украинскому государству.

Ключевые слова: правовое мышление, правовые смыслы, правовая реальность, правовое государство, ценности, правовая культура.

Bratasyuk M., Rosoliak O.

Expansion and enrichment of the semantic field of law as a way to create a legal society

This article is devoted to the problem of formation of modern legal thinking, «meaningful thinking» in law, because it is thanks to such thinking that legal meanings are formed and real legal life becomes possible, legal reality is enriched and expanded. However, the reform of the intellectual component of legal reality in Ukraine is very slow, the semantic field of law is not only not enriched, but rather narrowed, which means that much of the social interaction can be removed and is already beyond the influence of law. This work is designed to show the need to expand and enrich the field of legal meanings in legal development, the role of meaningful legal thinking in the creation of legal reality. The article proves that in the context of the current legal development it is necessary to form a holistic integrative legal thinking, because it is in its bosom possible search and creation of legal meanings and their centers, around which the humanistic worldview is built. This is necessary for the modern Ukrainian state.

Keywords: legal thinking, legal meanings, legal reality, law-governed state, values, legal culture.

Постановка проблеми. Реформування правової сфери в Україні має бути всеосяжним і поширюватися не лише на інституції та законодавство, а й на решту елементів правової реальності, оскільки вона є цілісністю і лише часткові зміни не здатні якісно змінити нинішній український розвиток, зумовити глибинні зміни у правовій сфері, хоча вони дуже необхідні. Проте реформування інтелектуальної складової правової реальності в Україні йде мляво, смислове поле права не лише не збагачується, а навпаки звужується, а це означає, що значна частина суспільної взаємодії може бути виведена і вже виводиться за межі впливу права. Деюрідизація суспільних відносин стає, на жаль, нормальним явищем. Щоб його подолати, необхідно зосередити зусилля і влади, і громадянства на проблемі формування сучасного правового мислення, «осмисленого мислення» (М.Гайдеггер) в праві, оскільки саме в лоні такого мислення творяться правові смисли, завдяки яким стає можливим реальне правове життя, збагачується і розширюється правова реальність.

Аналіз останніх статей та публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розробляли такі українські науковці, як: В. Бачинін, В. Братасюк, Б. Малишев, В. Селіванов, С. Кара-Мурза, Л. Сафонік, А. Токарська, О. Тихомиров, М. Требін, А. Сапарова та ін., а також зарубіжні автори: А. Овчинников, М. Михайлов, В. Мушинский, Дж. Уйтмен, П. Монеторі, А. Кайер та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Ці автори піднімають проблему сучасного гуманістичного мислення, сучасного праворозуміння, піддають критиці «західний законницький імперіалізм» (Дж. Уйтмен), догматичний стиль законницького мислення, його частковість, акцентують на важливості такого чинника як сучасна правосвідомість, зокрема сучасне правове мислення в правовому розвитку тощо. Проте проблема «осмислюючого» (М. Гайдеггер), цілісного правового мислення, на противагу облікуючому, калькуючому технократичному мисленню, як чинника правового розвитку в глобалізованому світі, поки що належить до малорозроблених, тому висвітлення її нині необхідне. Саме таке мислення шукає і творить життєствердні правові смисли, що спрямовують правове буття в гуманістичне русло, що так необхідно нинішній Україні.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел показати необхідність розширення і збагачення поля правових смислів у правовому розвитку, роль осмисленого правового мислення у творенні правової реальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед комплексу чинників, які відчутно впливають на процеси нинішнього суспільного розвитку, сучасному мисленню належить дуже значиме місце. Глибинна інтелектуальна реформа є складовою правової реформи, хоча не всі правники це сприймають, вважаючи традиційно, що достатньо реформувати нормативну базу та правові інституції. Ми підтримуємо позицію, прихильники якої вважають, що не можна здійснити реформування економічної, політичної чи правової сфери України, не змінивши збанкрутілого репресивного стилю мислення на якісно інше мислення, гу-

маністичне, увідповіднене сучасним демократичним цінностям, сучасним реаліям життя, новому типу людини, що масово з'являється в сучасній Україні. Люди зі старою тоталітарною ієрархією цінностей, такими самими принципами, стереотипами та кодами мислення не можуть здійснити глибинне реформування сучасної України. Це мислення часткове, поверхове, задогматизоване і, що найбільш небезпечно, – безвідповідальне, оскільки не перейняте можливими наслідками свого опредметнення, турботою про українців. «Осмилює мислення», на противагу поверховому, облікуючому, повинно не лише адекватно відображати реальність, а й десь на пів кроку чи на крок йти попереду неї і, що дуже важливо, передбачати наслідки своєї об'єктивації, творити нові буттєві продуктивні, а не руйнівні смисли [17]. Відповідальне мислення – це мислення, пронизане турботою про майбутнє, про гармонію відносин людини і людини, людини і держави, людини і будь-яких соціальних груп, людини і середовища, природи. Такого мислення в нинішній Україні дуже не вистає.

У циклі лекцій М. Гайдеггера «Що означає мислити?» зазначається, що запитання «Що таке мислення?» пояснюється запитанням «Що викликає мислення?», а це відсилає нас до буття. Буття звертається до мислення, має в ньому потребу, і мислення є відгуком, відозвою на цей поклик буття, співвідповідністю йому [18, с. 134–146]. Відозвою на поклик буття має бути найперше право, зокрема правове мислення. Правові смисли, що є в основі права, – це відповіді на запити реального життя. У них особлива місія – гармонізувати буття, гуманізувати, захищати від хаосу, впорядковувати, здійснювати увідповіднення буття фундаментальним загальнолюдським цінностям тощо.

Буття сучасних українців дуже хаотичне, неупорядковане правом, здійснюване нерідко всупереч здоровому глузду. «Нинішнє українське буття доведене до тотального банкрутства таким же збанкрутілим технократичним, механістичним, раціоцентричним мисленням, яке українці ще називають комерційним. Комерціалізація українського життя без осмислення наслідків, вихолощення із нього всього гуманістичного і живого, в кінцевому підсумку, тільки поглиблює тотальну кризу», – зазначають українські автори, досліджуючи нинішній стан українського суспільства, його тотальної кризи. І слушно констатують, що «перед таким потужним наступом комерційного мислення, цього різновиду мислительного раціоцентризму, який все має підрахувати, виразити кількісно, точно, чітко, визначено, з очевидною вигодою, українці виявилися розгубленими і беззахисними» [17]. Калькулює мислення все оцінює під кутом зору його корисності для того, хто вклав гроші, а все, що знаходиться поза цим критерієм, всілякі життєствердні гуманістичні смисли тощо вважаються соціально недоцільним, не вартим уваги.

Якість мислення є настільки важливим чинником людського буття, що від цієї якості безпосередньо залежить збереження найбільш глибинної сутності людини. Знелюднення людини, втрата нею суто людського дуже активно відбувалося в ХХ ст., яке пережило дві світові війни, зазнало голодоморів, концтаборів, геноциду цілих народів тощо. «Байдужість до осмислення і повна бездумність, повна бездумність, яка може іти рука в руку з найбільшим хитродумством обчислюючого планування і творчості. А що ж тоді далі? – запитує М. Гайдегер і продовжує, – ... І так, справа в тім, щоб врятувати цю сутність людини. І так, справа в тім, щоб підтримати осмислення» [18, с. 108]. Це характерно і українському сьогоденню, українці під потужним впливом облікуючого мислення теж інтенсивно руйнуються як народ і деперсоналізуються, втрачають свою і правову, і громадянську ідентичність.

Будь-яка спільнота: держава, громада, нація тощо – це єдність смислова, спільнота смислова, а не лише політична, люди, що об'єднані спільними життєвими смислами, які є суб'єктом творення спільного для всіх представників життєвого світу [19]. Аналогічно і правове суспільство – воно є не просто спільнотою, яка має спільне законодавство. Це спільнота, об'єднана спільними правовими смислами. Ці смисли можуть бути життєствердними, гуманістичними. Правові смисли ніби стоять над правовим буттям, спрямовують його розвиток у певне русло. Смысловим центром правового світогляду мають стати загальнолюдські смисли, що є водночас правовими цінностями. Довкола цього смислового центру вибудовується відповідний правовий світогляд, що стає програмою діяльності для влади і спільноти.

Якщо ж спільнота об'єднана псевдоправовими смислами, її буття буде формуватися як псевдоправове, неправове, негуманістичне. «Світогляд може бути вибудований на дійсних смислах, – зазначає В. Нестеренко, – або на їх сурогатах. Звідси відповідальність людини за світогляд. Усім змістом свого життя, його кінцевим смыслом платить вона за спокусу духовного комфорту, за нехтї до зусиль щодо поглиблення практичного та життєвого досвіду» [19, с. 16]. На псевдосмыслах може бути сформовано світогляд цілого суспільства. Українці заплатили за це високу ціну, так само як і європейці в першій половині ХХ ст., про що писав А. Швейцар, зазначаючи, що перша половина ХХ ст. жила без права, проте вини юристів у

цьому він не бачив, бо ця епоха жила без світогляду, без осмислюючого мислення [20]. І ця епоха законо-
мірно закінчилася Другою світовою війною, знищенням десятків мільйонів людей.

Пострадянському українському суспільству властива всіляка маргінальність: культурна, соціальна, правова тощо. Щоб подолати маргінальність, зокрема правову, індивіду треба впізнати як «свої», відчутти, «привласнити» ті правові смисли, смислові центри в праві, які напрацьовані в межах правової традиції, сформованої даною спільнотою, проїнятися їхньою послідовністю, помістити себе у відповідне смислове поле. Відомо, що серед українців і нині є чимало тих, хто не прийняв Україну як державу, хто не прийняв її історії, культури, права, хто не мислить себе її громадянином, хто «не впізнає», не відчуває, не приймає тих культурних та правових смислів, які можуть консолідувати спільноту, ідентифікувати її як унікальне колективне ціле, посприяти її прогресивному поступу тощо. Таких людей немало, на жаль, навіть на високих державних посадах, вони випадають з культурного та правового поля, що зумовлює процеси дезінтеграції в суспільстві, його розпад, деюрідизацію відносин тощо. Прилучення до спільноти, входження в неї залежить від низки чинників як об'єктивного, так насамперед суб'єктивного характеру. Напружена інтелектуально-душевна робота над собою кожного представника суспільства, робота над вдосконаленням свого мислительного потенціалу в такій ситуації просто необхідна. Особлива місія в цьому аспекті має належати правничій еліті.

Ідентифікація зі спільнотою може здійснюватися як перетинання ліній руху від унікальних смислів до загальнолюдських цінностей [19]. На цьому шляху прилучення до народу як правової спільноти необхідне оживлення в історичному вимірі правової пам'яті, пам'яті смислової, здатності пізнати і привласнити низку правових смислів, розкрити і засвоїти смисловий ланцюг, який висвітлить і особливе, національне, і загальнолюдське не лише на рівні голови, мислення, а й душі і, можливо, найперше душі [19; 20]. А це робота для всіх, особливо зважаючи на той рівень деюрідизації суспільних відносин, що нині простежується в Україні. В цю діяльність має активно включитися державна влада, громадянське суспільство, кожний небайдужий громадянин.

Сучасне правове мислення має бути насамперед цілісним, не фрагментарним, наповненим життєствердними смислами, а не руйнівними, псевдоправовими. Формуванню фрагментарного, репресивного мислення сприяла класична наука, яка сформувала мислення, що ділило світ на фрагменти, частини, і не сприймало його як єдиний, цілісний, частини якого взаємопов'язані і взаємопроникні тощо. Наслідком такого мислення постав розірваний світ, фрагментизований, не цілісний. Україна не становить винятку. В її правовій реальності, розбалансованій, розірваній, почасти ірраціональній, все ще «працюють» псевдоправові смисли на кшталт: «закон є закон», а тому, не зважаючи на його, напр., замовний характер, він має працювати, має бути виконаний; авторитет закону вище моралі, її цінностей та принципів, вище справедливості, людини, її гідності, прав, Бога тощо; державна влада як найвища цінність, не дивлячись на її репресивну, не гуманістичну суть; «поділяй і владарюй», доки при владі, вона ж тепер в часі обмежена всього чотири-п'ять років; «вибіркова справедливість», справедливість на замовлення чи то від законодавця, чи прокурора, залежно від вмісту кишені; «маю силу – маю право», чиню як хочу, «по-поняттям» тощо. Світогляд, сформований на таких псевдоправових смислових конструкціях, веде до тотальної деюрідизації суспільного життя, здійснює підміну права насильством, а це шлях до корозії базових засад буття, тобто в нікуди. Таке мислення виявилось безвідповідальним.

Правове мислення – це активний процес безпосереднього та опосередкованого сприйняття правової реальності в чуттєво-мислинневих образах, в понятійному вираженні [21, с. 152–157]. Це інтелектуальна активність у праві, що виявляється в творенні та осягненні смислів права, в його розумінні, інтерпретації, правозастосуванні тощо. Воно не вичерпується раціональністю. «Чистого» чуття права, що було б вільним від правового мислення, взагалі не існує [22, с. 350–411]. Проте можна так зараціоналізувати мислення в праві, що воно перетвориться в свою протилежність – стане ірраціональним. С. Ерліх, вбачаючи небезпеку такого часткового мислення для людського буття, наголошував, що в абстракціях і догмах взагалі немає життя, що правове мислення має бути органічним, тисячами ниток пов'язаним із буттям, має «вслухатися» в буття (М. Гайдеггер), проростати з нього, тоді воно зможе виконувати повноцінно свої функції. Він закликав не довіряти самовпевненому розуму, очищеному від почуттів, від реального буття, від буттєвого коріння, цінностей, інтуїції, почуттів [23, с. 51–108]. Таке неадекватне буттю мислення не здатне формувати життєствердні гуманістичні смисли – навпаки, таке мислення їх виснажує, звужує світ права, мінімізує правове життя, розширюючи неправу, а отже, знищує людське буття, перетворює його в небуття. Мислення, для якого логіка життя є другорядною, а життя, препароване відповідно до неї, рано чи пізно мало збанкрутувати.

Сучасна Україна засвідчила правильність цієї думки. Українська правова традиція наповнена правовими смислами, які сучасні українці мають відродити, розвинути і збагатити в нинішніх умовах. Це такі гуманістичні смислові конструкції як: право – це універсальна загальнолюдська цінність; воно не може бути додатком до політики; право – це форма буття загальнолюдських цінностей, а тому руйнація права – це знищення засад людського буття; право – це рівний масштаб свободи, справедливості, поваги до людини, її гідності тощо для всіх суб'єктів права; всі люди рівні в своїй людській гідності та правах; всі люди рівні не лише перед законом, а й праві загалом; людина – це найвища цінність, на протигагу державній владі та закону, які статусу найвищої цінності не мають; права людини природні, тому невідчужувані, вони не можуть бути звужені або обмежені безпідставно, це реальний закон, порушувати який не повинен ніхто; право через свою загальнозначимість для всіх і кожного, первинне та визначальне щодо закону, його «букви»; людина, її повноцінне буття – це єдина мета права, іншої мети у нього бути не може тощо. Всі ці смислові конструкції виведені з фундаментальних цінностей, без яких неможливе повноцінне людське життя. Довкола цих та інших правових смислів суб'єкти права здатні формувати світогляд, необхідний для розбудови правової держави, для реальної реалізації верховенства права, зміцнення правової реальності. Ця мислительна діяльність необхідна для того, щоб стати добротною перешкодою на шляху нинішньої нівеляції права, виснаження його ціннісно-смислового наповнення, деюрідизації суспільних відносин, руйнації людського буття, ослаблення національної безпеки України загалом.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що в контексті нинішнього правового розвитку необхідно формувати цілісне інтегративне правове мислення, оскільки саме в його лоні можливі пошуки та творення правових смислів та їхніх центрів, довкола яких вибудовується гуманістичний світогляд, формуються завдання, вирішення яких забезпечить гуманізацію правової реальності, що так необхідно нинішній Україні. Правові смисли ніби вивисуються над правовим буттям, спрямовуючи в певне русло його розвиток. Як відповіді на запити правового буття вони виводяться з цінностей, які є в основі людського буття. Псевдоправові смисли, які продукувалися в Україні попередньою епохою, зумовили розширення сфери неправа, тотальне порушення прав людини, деюрідизацію суспільних відносин. Українському суспільству важливо нині зосередитися на формуванні життєствердних гуманістичних правових смислів, бо саме вони можуть зумовити побудову правового суспільства.

Список використаних джерел

1. Бачинин В. А. Філософія права и преступления. Харьков : Фолио, 1998. 606 с.
2. Братасюк В. М. Право як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї). Автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2005. 208 с.
3. Малишев Б. В. Правовий прецедент: стиль юридичного мислення. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. 314 с.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Киев, 2000. 264 с.
5. Селіванов В. М. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти. Київ, 2002. 912 с.
6. Токарська А. Правова реальність і правова комунікація у контексті критичного дискурсу-аналізу. *Економіко-правовий часопис*. 2010. № 1. С. 309–319.
7. Тихомиров О. Філософські та методологічні аспекти компаративного підходу до право розуміння. *Право України*. 2010. № 4. С. 100–105.
8. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2008. № 12. С. 59–62.
9. Сапарова А. О. Запозичення в праві: філософсько-методологічні засади: дис. ... к.ю.н. : 12.00.12 – філософія права. Львів, 2015. 203 с.
10. Сапарова А. Проблеми і перспективи осмислення концепту «правових трансплантантів» на тлі традиції юридичного позитивізму. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 121–127.
11. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов Н/Д. 2003. С. 21–160.
12. Михайлов А. М. Генезис континентальной юридической догматики : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 496 с.
13. Мушинский В. С. Сумерки тоталитарного сознания. *Государство и право*. 1992. № 3. С. 80.
14. Whitman J. Q. Western legal imperialism: thinking about the deep historical roots. *Theoretical inquires in law*. 2008. Vol. 10. № 2. P. 305–332.

15. Monateri P. G. Black Gaius. A guest for the multicultural origins of the «Western legal tradition». *Hastings law journal*. 1999. Vol. 50. April. P. 1–72.
16. Kjaer A. N. A common legal language in Europe? *Epistemology and methodology of Comparative law* / ed. by M. V. Hoelcke. Portland: Hart Publishing, 2004. P. 377–398.
17. Братасюк М. Г. «Осмислююче мислення» (М. Гайдегер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). Колективна монографія / за заг. ред. проф. А. Карася. Львів, 2017. 216 с.
18. Хайдеггер М. Что значит мыслить? Разговор на проселочной дороге. Москва : Высшая школа. 1991. С. 134–146.
19. Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ : Абрис, 1995. 336 с.
20. Морозов А. Ю. Філософсько-етичний аналіз феномену смерті в контексті проблеми сенсу життя. Мультиверсум. Філософський альманах. Київ : Центр духовної культури. 2004. № 44. С. 54–61.
21. Братасюк М. Г. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерн. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. 3. № 1–2. С. 152–157.
22. Причепий Є. М., Чекаль А. М. та ін. Філософія. Київ, 2001. С. 350–411.
23. Erlich E. *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*. Leipzig. 1903. S. 51–108.

References

1. Bachynyn, V.A. (1998). *Fylosofyya prava y prestuplenyya [Philosophy of law and crime]*. Kharkov: Folyo [in Russian].
2. Bratasyuk, V.M. (2005). *Pravo yak forma proyavu intelektualnoyi tradytsiyi epokhy (na materialakh romano-hermanskoji pravovoyi simyi) [Law as a form of manifestation of the intellectual tradition of the era (based on the materials of the Romano-Germanic legal family)]*. Avtoref. dys. ... k.yu.n.: 12.00.12 – filozofiya prava. Kyiv [in Ukrainian].
3. Malyshev, B.V. (2004). *Pravovyyu pretsedent: styl' yurydychnoho myslennya [Legal precedent: style of legal thinking]. Problemy filozofiyi prava – Problems of Philosophy of Law. T.2.* [in Ukrainian].
4. Kara-Murza, S.H. (2000). *Manypulyatsyya soznanyem [Manipulation of consciousness]*. Kyiv [in Russian].
5. Selivanov, V.M. (2002). *Pravo i vlada v suchasniy Ukraini: metodolohichni aspekty [Law and power in modern Ukraine: methodological aspects]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Tokarska, A. (2010). Pravova realnist i pravova komunikatsiya u konteksti krytychnoho dyskurs-analizu [Legal reality and legal communication in the context of critical discourse analysis]. *Ekonomiko-pravovyy chasopys - economic and legal journal*, 1 [in Ukrainian].
7. Tykhomirov, O. (2010). Filozofski ta metodolohichni aspekty komparatyvnoho pidkhodu do pravo rozuminnya [Philosophical and methodological aspects of a comparative approach to the law of understanding]. *Pravo Ukrayiny – Law of Ukraine*, 4 [in Ukrainian].
8. Trebin, M.P. (2008). Pravosvidomist hromadyan Ukrayiny: stan ta vydy deformatsiyi [Legal awareness of citizens of Ukraine: state and types of deformation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina – Bulletin of Kharkiv National University. I.M. Karazina*, 12 [in Ukrainian].
9. Saparova, A.O. (2015). *Zapozychennya v pravi: filozofsko-metodolohichni zasady. [Borrowing in law: philosophical and methodological principles]*. Dys. ... k.yu.n.: 12.00.12 – filozofiya prava. Lviv [in Ukrainian].
10. Saparova, A. (2013). Problemy i perspektyvy osmyslennya kontseptu «pravovykh transplantantiv» na tli tradytsiyi yurydychnoho pozytyvizmu [Problems and prospects of understanding the concept of «legal transplants» against the background of the tradition of legal positivism]. *Porivnyalne pravoznavstvo – Comparative Law*, 1–2 [in Ukrainian].
11. Ovchynnykov, A.Y. (2003). *Pravovoe myshlenye: teoretyko-metodolohicheskyy analiz. [Legal thinking: theoretical and methodological analysis]*. Rostov N/D. [in Russian].
12. Mykhaylov, A.M. (2012). *Henezys kontynental'noy yurydycheskoy dohmatyky : monohrafiya [Genesis of continental legal dogmatics: monograph]*. Moskva: Yurlytynform [in Russian].
13. Mushynskyy, V.S. (1992). Sumerky totalyarnoho soznannya. [Twilight of totalitarian consciousness]. *Hosudarstvo i parvo – State and Law*, 3 [in Russian].
14. Whitman, J.Q. (2008). Western legal imperialism: thinking about the deep historical roots. *Theoretical inquires in law*, 10 (2) [in English].

15. Monateri, P.G. Black Gaius (1999). A guest for the multicultural origins of the «Western legal tradition». *Hastings law journal*, 50. April [in English].
16. Kjaer, A.N. (2004). *A common legal language in Europe? Epistemology and methodology of Comparative law* / ed. by M. V. Hoecke. Portland: Hart Publishing [in English].
17. Bratasyuk, M.H. (2017). «Osmyslyuyuche myslennya» (M.Haydeher) v pravoviy sferi yak chynnyk porozuminnya v suchasnyy Ukrayini Dialoh i porozuminnya dlya yevropeyskoyi ta svitovoyi spilnot (Iz zaluchennyam tvorchoho dosvidu Lvivsko-Varshavskoyi shkoly). [«Meaningful thinking» (M. Heidegger) in the legal field as a factor of understanding in modern Ukraine Dialogue and understanding for the European and world communities (With the involvement of creative experience of the Lviv-Warsaw school)]. Kolektyvna monohrafiya. Za zah. red. prof. A.Karasya. Lviv [in Ukrainian].
18. Khaydehher, M. (1991). *Chto znachyt myslyt? Razhovor na proselochnoy dorozhe*. [What does it mean to think? Conversation on a country road]. Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
19. Nesterenko, V. (1995) *Vstup do filosofiyi: ontolohiya lyudyny*. [Introduction to philosophy: the ontology of human]. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
20. Morozov, A.YU. (2004). *Filosofsko-etychnyy analiz fenomenu smerti v konteksti problemy sensu zhyttya*. [Philosophical and ethical analysis of the phenomenon of death in the context of the problem of the meaning of life]. *Multyversum. Filosofskyy al'manakh*. Kyiv: Tsentri dukhovnoyi kultury [in Ukrainian].
21. Bratasyuk, M.H. (2005). *Znachennya pohlyadiv YE.Erlikha na osoblyvosti yurydychnoho myslennya v konteksti pravovoyi kultury postmodern*. [The value of E. Ehrlich's views on the features of legal thinking in the context of the legal culture of postmodernism]. *Problemy filosofiyi prava – Problems of Philosophy of Law*, 3 (1-2) [in Ukrainian].
22. Prychepiy, Ye.M., Chekal, A.M. ta in. (2001). *Filosofiya [Philosophy]*. Kyiv [in Ukrainian].
23. Erlich, E. (1903). *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*. Leipzig [in German].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2020.